देशीवादाच्या उदयाची कारणे

देशीवादाचा विचार करताना जाणवणारी सर्वात विचित्र गोष्ट कोणती असेल तर ती म्हणजे महाराष्ट्रात देशीवादाचा उदय ही मुळातच उशीरा घडलेली घटना आहे. खरंतर १८५७ च्या बंडानंतर ह्या घटनेने वेग घ्यायला हवा होता आणि १९४७ पर्यंत ही घटना संपायला हवी होती; पण सर्वच प्रबोधनात्मक घटना, मग त्या आर्थिक असोत किंवा सामाजिक असोत, उशीरा करण्याचा आपला देशी स्वभाव असल्याने हीही घटना घडायला तब्बल १९६० साल उजाडावे लागले. हा उशीर होण्यामागचे कारण शोधले तर स्पष्टपणे एकच गोष्ट दिसते ती म्हणजे ब्राह्मण जाणीव. ह्या ब्राह्मण जाणिवेचा पगडा असल्यानेच हा उशीर झाला. एकीकडे वैश्य जाणिवेत नुकताच प्रवेश केलेले इंग्रज आणि दुसरीकडे ब्राह्मण जाणिवेत अडकलेले भारतीय असा विषम सामना असल्याने ह्या लढ्यात इंग्रज विजयी झाले, ह्यात आश्चर्य करावे असे काहीच नव्हते. ह्या दोघांच्यात तब्बल एका जाणिवेचे अंतर होते. ती जाणीव म्हणजे क्षत्रिय जाणीव होय. भारतात जर आणखी दहा अकबर किंवा शिवाजी निर्माण झाले असते तर ही जाणीव निश्चितच निर्माण झाली असती; पण निर्माण झाले ते ब्राह्मण जाणिवेने पछाडलेले पेशवे आणि औरंगजेब. (पहिला बाजीराव हा पेशवा सन्माननीय अपवाद). परिणाम व्हायचा तोच झाला. अकबर आणि शिवाजीच्या ह्या साऱ्या प्रयत्नांवर त्यांच्यानंतरच्या करंट्या लोकांनी अक्षरशः बोळा फिरवला. त्यातच शिवाजी काय किंवा अकबर काय दोघांच्याही क्षत्रिय जाणिवेत उत्पादन व्यवस्था जातीशी निगडित ठेवणाऱ्या इथल्या करंट्या अर्थव्यवस्थेने व्यवस्थित पाचर मारून ठेवल्याने दोघांनाही आपली नाळ अजिबात वैश्य जाणिवेशी जोडून घेता आली नाही. हे दोघे एवढे शहाणे मुत्सद्दी लोक, पण दोघांच्यापुढे जेव्हा छापले गेलेले बायबल आले तेव्हा दोघांनाही हे बायबल कसे काय छापले गेले ? असा प्रश्न काही युरोपियांनाना विचारावासा वाटला नाही. मग प्रत्यक्ष छापखाना ही भानगड काय आहे हे विचारणे आणि तो भारतात टाकणे हा भाग तर स्वप्नवतच होता. (पुन्हा आसपास नेमाडे-चित्रेंचे मौखिक परंपरा जतन करणारे पूर्वज महाभाग होतेच. अभंग पाठ होत असतील तर छापायचेच कशाला ? काय ?) आता अशा या तब्बल एका जाणिवेचं अंतर असणाऱ्या दोन समाजात काय होणार ? ब्राह्मण जाणिवेतले ब्राह्मण वैश्य जाणिवेतल्या ब्राह्मणांकडून मोडकीतोडकी अशी वैश्य जाणीव शिकणार ! प्रत्यक्षात तेच झाले. पिढ्यान् पिढ्या शब्दप्रामाण्य मानणाऱ्यांना नवीन वैश्य ग्रंथ मिळाले. त्यांनी पुन्हा एकदा ह्या नवीन देवांच्या नावाने आंघोळी करायला सुरुवात केली. ही नवीन ब्राह्मण्यके होती. आयती मिळाली. पूर्वीही कधी पूर्वजांच्या

ज्ञानाविषयी शंका घेतली नाही. शुभंकरोती म्हणून ते ज्ञान धडाधडा पाठ केले. प्रत्यक्ष व्यवहाराशी आयुष्यात कधी त्याचा संबंध नव्हता, आताही काही नवीन वस्तुस्थितीशी संबंध ठेवण्याची गरज नव्हती; कारण मायबाप सरकारला वसाहतवाद मॅनेज करण्यासाठी काही कारकुंड्यांची गरज होती. सारख्याला वारके भेटले आणि दोघेही पुनीत झाले. बरं, जातीच्या नावाखाली ९६ टक्क्यांना आधीच शिकण्याचा अधिकार नाकारला होता. ज्यांना मराठी धड येत नव्हती ते इंग्रजी शिकून मेकॉलेसाहेबाच्या कोटात शिरायला आणखी पन्नास वर्षे तरी लावणार हे उघड होते. कारकुनीशिवायच्या फावल्या वेळात करमणूक व्हावी म्हणून मायबाप सरकारने इंग्रजी कवी व साहित्यिक शिकवले होतेच. त्यामुळे काम असं उरलंच काय ? फारतर तिकडच्या कविता उचलायच्या आणि इकडे मराठीत क्रांतिकारक वगैरे कवी व्हायचं. ते काम कुंट्यांपासून केशवसुतांपर्यंत सर्वांनी इतमामाने केलं. ह्या सगळ्या भानगडीत देशीवाद बापडा कुठं गेला काही पत्ता लागला नाही. क्षत्रिय जाणीव आस्तेकदम आली, पण लिहिणाऱ्यांना तिचा पत्ता नव्हता. कारण पुस्तकातून पुस्तकाकडे प्रवास करण्यात हयात घालवल्याने ती काही अनुभवाच्या कक्षेत येणं शक्य नव्हतं. बंगालीत मात्र बंकिमचंद्र, रवींद्रनाथ व शरदबाबू तिघांनीही ही क्षत्रिय जाणीव अचूक आपल्या कक्षेत आणली आणि बोल बोल म्हणता बंगाली साहित्य केंद्रस्थानी आणून ठेवले.

ह्या सगळ्या घडामोडी घडत असतानाच हळूहळू ब्राह्मणेतर वर्ग शिकू लागला आणि जे ब्राह्मणांना करता येणे शक्य झाले नाही ते काम हळूहळू ह्या वर्गाने हाती घेतले. १९६० नंतर जो देशीवाद उदयास आला, ह्यामागे हा वर्ग प्रामुख्याने कार्यरत होता.

देशीवादाच्या उदयाची कारणे

धार्मिक कारणे :

१. इंग्रज येण्यापूर्वी भारतात ब्राह्मण जाणीव हीच केंद्रस्थानी होती. जातिव्यवस्थेमुळे हे केंद्रीय स्थान जन्मजात मिळत असे. आतापर्यंतचे सर्व ग्रांथिक ज्ञान, भारतीय संस्कृती ही ब्राह्मण जाणिवेच्या प्रभावाखाली असल्याने ब्राह्मणवर्गाची मक्तेदारी बनली. भक्तिचळवळीने ह्याला छेद दिला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ब्राह्मण वरच राहिला. इंग्रजांच्या आगमनामुळे ज्ञानाची ब्राह्मणवर्गाकडे असलेली मक्तेदारी संपुष्टात आली. १९२० नंतर भारतीय नेतृत्व हे टिळक ह्या ब्राह्मण घरात जन्मलेल्या नेत्याकडून गांधी या वैश्य घरात जन्मलेल्या नेत्याकडे गेले, परिणामी संपूर्ण भारतात बहुजनसमाज हा काँग्रेसच्या झेंड्याखाली जमू लागला. म. फुले, शाहू महाराज, शिंदे, आंबेडकर

वगैरे अनेक ब्राह्मणेतरांनी बहुजनसमाजाला सत्त्व दिले. पंजाबराव देशमुख, यादवराव पाटील, शिंदे, बापूजी संकपाळ वगैरे अनेक नेत्यांनी शैक्षणिक संस्था काढून बहुजनसमाजापर्यंत शिक्षण नेले आणि ह्या शिक्षणसंस्थांतून आलेला एक नवाच सुशिक्षित बहुजनसमाज वर्ग फोफावला. ह्यांनी आपली सर्व परंपरा बहुजनसमाजाच्या संदर्भात तपासायला सुरुवात केली. (नेमाडेंनी आपले नाते कुठल्याही ब्राह्मणी ग्रंथाशी जोडणे जाणीवपूर्वक टाळलेले दिसते. ज्ञानेश्वरांसारख्या मराठीतील एकमेव बीजकवीचा उल्लेख केवळ ऐतिहासिकदृष्ट्या अपरिहार्य म्हणूनच केलेला दिसतो.) ह्या बहुजनवर्गाने भक्तिचळवळ ही नेहमीच ब्राह्मणी चळवळीच्या विरोधात पाहिली आणि त्यातूनच आपली नाळ ह्या वारकरी संप्रदायाशी जोडणे अपरिहार्य झाले. देशीवादाला पूरक अशी ही घटना ठरली; कारण देशीवाद हा मूलतः युरोपियन लोकांच्या वसाहतवादी आक्रमक वैश्य जाणिवेला प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण होतो. मात्र युरोपियन विचारवंत दाखवतात त्याप्रमाणे देशीवादाला केवळ वसाहतवादाविरोधी लढावे लागत नाही, तर त्या त्या देशातील ब्राह्मण जाणिवेच्या चौकटीविरुद्धही लढावे लागते. युरेपियन आउटसायडर्स असल्याने त्यांना देशीवादाची केवळ वसाहतविरोधी प्रतिक्रिया दिसली. भारत किंवा इतर देशातील विचारवंतांनी मात्र देशीवादाचा विचार करताना त्या त्या देशातील आदिम ब्राह्मण जाणीव (ही आदिवासी किंवा तत्सम गटात अधिक आढळते) किंवा किताबी (ज्यांना धर्मग्रंथ आहे) ब्राह्मण जाणीव यांच्या विरोधी लढाव्या लागणाऱ्या लढ्यांचाही अभ्यास करणे आवश्यक होते. हे न झाल्याने त्यांचे देशीवादाचे आकलन तोकडेच राहिले. प्रत्यक्षात देशीवादाच्या तीन प्रेरणा होत्या व आहेत.

अ) युरोपियनांच्या वसाहतवादी वैश्य जाणिवेविरुद्ध लढणे.

ब) ज्या ब्राह्मणी जाणिवेमुळे आपल्याला युरोपियनांच्यापुढे हार पत्करावी लागली त्या ब्राह्मणी जाणिवेतून देशी समाज मुक्त करणे.

क) ब्राह्मणी जाणिवेला पर्याय म्हणून प्रथम क्षत्रिय जाणीव निर्माण करणे आणि ह्या क्षत्रिय जाणिवेला लोकशाहीचे वळण देऊन संपूर्ण समाज वैश्य जाणिवेपर्यंत आणून सोडणे.

दुर्दैवाने नेमाडे यांचा देशीवाद हा युरोपियन विचारवंतांच्या चौकटीत निर्माण झाल्याने त्यांनी देशीवादाचे स्वरूप केवळ वसाहतविरोधी आकृतिबंधात पाहिले आहे. त्यांना ब्राह्मणी जाणिवेविरुद्ध लढणे भाग आहे हे कळलेले आहे. पण देशीवादासंदर्भात ह्या लढ्याला तात्त्विक चौकटीत बसवणे जमलेले दिसत नाही. वैश्य जाणिव मात्र त्यांना नीट कळलेली दिसत नाही. कारण वैश्य जाणीव इथल्या कम्युनिस्टांच्या प्रचाराला बळी पडलेल्या इतर भारतीय विचारवंतांच्याप्रमाणे त्यांनी केवळ वसाहतवाद व साम्राज्यवाद ह्याच संदर्भात पाहिली आहे.

ह्यांचा थोडासा विचार पुढे येईलच.

२. संस्कृत ही ब्राह्मणांची भाषा ठरल्याने संस्कृतेतर पैशाची वगैरे भाषांकडे अधिक लक्ष गेले. त्यातील वाङ्मयात काहींना संस्कृतपेक्षा अधिक ताजेपणा आढळला आणि त्याची मुळे आपल्या आधुनिकतेशी जोडून घ्यावीशी वाटू लागली.

३. पेशवाईच्या काळात प्रभावी ठरलेल्या ब्राह्मण जाणिवेविरुद्ध राजा राममोहन रॉयपासून फुले, आगरकर, आंबेडकरांपर्यंत सर्वांनीच आवाज उठवला. क्षत्रिय जाणिवेचा मार्ग मोकळा झाला. इंग्रजी शिक्षणात पारंपरिक ब्राह्मण जाणीव केंद्रस्थानी नसल्याने जी वैचारिक पोकळी निर्माण झाली तिने क्षत्रिय जाणिवेला जागा रिकामी करून दिली. फुले आणि आगरकर यांनी अनुक्रमे ब्राह्मणेतर चळवळ व उदारमतवादी वैश्य जाणिवेच्या ब्राह्मणांना तात्विक बळ पुरविले आणि त्यातून महाराष्ट्रातील वैश्य जाणिवेचे उत्तम भरणपोषण झाले. नवसुशिक्षित वर्गाचे भरणपोषण यांनी केल्याने त्यांच्यावर ह्याचा खोल संस्कार उमटला.

शैक्षणिक व कलासंस्कृतीतील कारणे

१) ब्राह्मणेतरांच्या अनेक शैक्षणिक सँस्थांतून तयार झालेल्या ब्राह्मणेतर वर्गाला मराठी साहित्यात आपले चित्र आढळेना. तेव्हा त्याने ह्या ब्राह्मणी साहित्याविरुद्ध बंड म्हणून आपण ज्या देशातून आलो त्या देशाकडे लक्ष द्यावयास सुरुवात केली.

२) महानुभव साहित्य, संतसाहित्य, बखरसाहित्य ह्या पिढीला प्रथमच मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झाले. त्यातून मराठी गद्याचा मोठा साक्षात्कार झाला. हे मराठी ग्रंथ देशी अवकाशाचे अतिशय खोल भान ठेवून असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे देशाविषयाचा आकलनआवाका वाढला व आत्मविश्वासही बळावला.

३) नवा लेवा पाटलांचा व मराठा कुणब्यांचा समाज राजकारणात मोठ्या प्रमाणावर सत्तेवर आला. ह्याच वर्गातील काहींनी कलाक्षेत्रात प्रवेश केला. ह्यांचे संस्कार वेगळे होते. केवळ पुस्तकात वाढलेल्या ब्राह्मण जाणिवेशी प्रत्यक्ष देशात वाढलेल्या ह्यांच्या क्षत्रिय जाणिवेचे जमणे शक्यच नव्हते. त्यामुळे ग्रामीण शाळांतून शिकून आलेल्या वर्गांनी देशी तपशीलाला महत्त्व द्यायला सुरुवात केली. त्यातून आनंद यादव वगैरेंनी उत्तम साहित्य दिले.

४) नवसाहित्याने वास्तववादी दृष्टी दिली,मात्र ती ब्राह्मण जाणिवेच्या मर्यादेत वावरत होती. क्षत्रिय जाणिवेच्या संस्कारात वाढलेल्या नेमाडेंसारख्यांना ती क्षत्रिय जाणीव विकसित करायला उपयुक्त होती; किंबहुना भूमिनिष्ठ वास्तववाद त्यांनाच शक्य होता.

५) सत्यकथेची सृजनशीलता संपली. तिचा रोमॅण्टीसिझम आणि ब्राह्मण जाणिवेशी नातं सांगणारी आकृतिवादी समीक्षा आपल्या मर्यादा स्वतःच्या वाङ्मयदृष्टीतून व निवडीतून सिद्ध करू लागली. सत्यकथेचे अपयश तिच्या देशी अवकाशाच्या तपशीलाच्या अभावात आहे हे उघड झाले.

६) पुणे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून दुय्यम बनले. कोल्हापूर, औरंगाबाद, अमरावती वगैरे केंद्रे उदयाला आली. त्यांनी पुण्याच्या ब्राह्मणी जाणिवेला छेद द्यायला सुरुवात केली. नेमाडे जर पुण्यात जन्मते व पुण्यात प्राध्यापकी करत राहते तर त्यांना देशीवाद सुचला असता असे वाटत नाही. मुंबई हे कॉस्मॉपॉलिटीन शहर साहित्याचे महत्त्वाचे केंद्र बनले. ह्या शहरातल्या लोकांना स्वतःचे मराठीपण व इतरांचे गुजरातीपण, पारशीपण हे जास्त जाणवते. त्यामुळेच संस्कृतीतील देशी तपशील ह्यांना अधिक जाणवतो. ह्या लेखकांनी साहजिकच ह्या वेगळेपणावर भर दिला.

७) काही क्षत्रिय जाणिवेत वाढलेले लोक प्रथमच परदेशात गेले आणि त्यांना तीव्रतेने स्वतःच्या भारतीयत्वाची जाणीव होऊ लागली. त्या लोकांना जगण्याची अपरिहार्यता म्हणून स्वतःची मुळे खोल न्यावी लागली आणि त्यांच्या हाती देशीयता लागली. उदा. नेमाडेंचे लंडन वास्तव्य.

८) बाबासाहेबांसारखा महापुरुष जन्मला. त्याने अस्पृश्यतेची समस्या ही पूर्णपणे देशी असल्याचे ठामपणे सांगितले. त्यातूनच देशी दलित साहित्याचा मोठा प्रवाह निर्माण झाला. बाबासाहेब हे महाराष्ट्रातील पहिले वैश्य जाणिवेचे पुढारी- त्यांच्या ठायी क्षवै, (वैश्य व क्षत्रिय) हे जाणिवद्वय संकरित झाले होते. त्यापासून प्रेरणा घेऊन अस्पृश्यतेचे देशी चित्रण सुरू झाले. नवीन सवलती मिळून शिक्षण मिळालेल्या दलित वर्गाने हे कार्य तातडीने हाती घेतले.

९) पेपरबॅक क्रांतीने मुंबईच्या फुटपाथवर इंग्रजी भाषेतील पण ब्रिटिश संस्कृतीपेक्षा वेगळ्या संस्कृतीत जन्मलेली जगभरची क्लासिक रस्त्यावर स्वस्तात उपलब्ध करून दिली. परिणामी विद्यार्थीदशेतल्या पण साहित्यिक होऊ घातलेल्या लोकांनी फ्रेंच, स्पॅनिश, रशियन भाषेतले साहित्य वाचले. परिणामी प्रत्येक साहित्यावर असलेला अवकाशाच्या तपशीलांचा परिणाम त्यांना तत्क्षणी जाणवला आणि सत्यकथेतल्या साहित्याची ह्याबाबतीतली दिवाळखोरीही त्यांना स्पष्ट कळली. मर्ढेकरांच्या ब्रिटिश संस्कृतीतून जन्मलेल्या आधुनिकतावादाची मर्यादा त्यांना स्पष्ट जाणवली. ह्या मुलांनीच नंतर लघुपत्रिकांतून सत्यकथाविरोधी बंड उभे केले.

१०) ग्रामीण भागातून आलेल्या कलावंतांना मुळातच देशी भाषा, देशी संस्कार, देशी

शैलीचा चांगलाच गंध होता. त्यांना मराठी साहित्यात हा गंध कुठे आढळेना. त्यामुळे त्यांना एकाचवेळी हा आविष्कार व समर्थन करणे आवश्यक बनले.

११) वाङ्मयीन इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे आवश्यक वाटू लागले. परिणामी ज्ञानेश्वर रामदासांऐवजी तुकाराम नामदेव केंद्रस्थानी येणे गरजेचे बनले. खांडेकरांचे मोठ्या लोकांसाठी लिहिलेले बालवाङ्मय व फडक्यांचे कुमारांसाठी लिहिलेले पौगंड वाङ्मय ह्यांचा मर्मभेद करून साने, माटे, चिं. वि. जोशी, केतकर हे केंद्रस्थानी आणणे गरजेचे बनले. नंतरच्या काळात जी. ए. कुलकर्ण्यांनी लिहिलेला 'मोठ्या लोकांसाठी चांदोबा' लोकप्रिय होत असल्याचे पाहून ही गरज आणखीनच तीव्र बनली.

१२) ह्याच काळात मानवशास्त्र आणि लोकसंस्कृती (लोकसाहित्य) यांचा सूक्ष्म अभ्यास सुरू झाला. त्यांनी संस्कृतीतील तपशीलांचा देशीपणा अधिकच तीव्रतेने ठसवायला सुरुवात केली आणि कलाक्षेत्रात त्याचा प्रत्यक्ष प्रभाव हळूहळू पडायला लागला.

१३) भारतात हळूहळू वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजू लागला. विचारवंत व कलावंत ह्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यामुळे साहजिकच वास्तववादाचा स्वीकार अटळ बनला आणि देशी वास्तवाकडे ह्या वास्तववादाने नीट पाहावयाला शिकवले.

१४) फ्रॉईड, युंग वगैरे मानसशास्त्रज्ञांची व मानसशास्त्राची एक वैचारिक दादागिरी संपूर्ण युरोपावर चालू होती. पण १९५० नंतरच्या मानसशास्त्रज्ञांनी व समाजशास्त्रज्ञांनी ही दादागिरी संपुष्टात आणली. मानसशास्त्रज्ञांनाही इत्तर समाजशास्त्रांचा आधार घ्यावा लागेल हे उघड झाले. त्याने व्यक्तिवादी मनोविश्लेषणाला छेद दिला. त्यामुळे जगभरच एका नव्या वास्तववादी किंवा अस्तित्ववादी वास्तववादाची उभारणी झाली. त्याचा प्रभाव नवीन पिढीवर पडला.

१५) साहित्यातला अवकाश व काळ ह्या संकल्पना जाणवल्या खऱ्या; पण मराठी साहित्यिकांना त्याची पुरेशी जाणीव नव्हती. नवीन पिढीने ही जाणीव देशाशी जोडून घेतली आणि ह्यातूनच पुढे नेमाडेंची देशीयतेची संकल्पना जन्मली.

१६) साहित्याच्या नेमक्या भूमिकेचा नेमाडेंसारख्या लेखकांना लागलेला शोध हे देशीयतेचे सर्वात मोठे कारण आहे. नेमाडे हे एक असे लेखक आहेत, की ज्यांनी ऐतिहासिक विकासाला प्रमाण मानून स्वतःच्या प्रतिभेचे पंख जाणीवपूर्वक छाटले. नेमाडेंचे हे कार्य किती थोर आहे हे भविष्यातल्या पिढ्यांना कळायला कदाचित आणखी दोन दशके लागतील. 'मी स्वतः श्रेष्ठ कादंबरी लिहू शकलो नाही तरी भविष्यात अशी कादंबरी निर्माण व्हावी एवढा बंदोबस्त मी करून ठेवणार

आहे,' ह्या नेमाडे यांच्या प्रतिपादनामागे एक आदिलेखक ठामपणे उभा आहे. काही महापुरुष आपले आयुष्य पणाला लावतात, त्यासाठी सर्वस्व बळी देतात. नेमाडेंनी जणू आपला रोल अचूक ओळखून कोसलामधल्या 'आंतरराष्ट्रीय' नेमाडेंचा स्वखुशीने बळी दिला आहे. नेमाडेंचे हे बलिदान पाहताना एकाचवेळी हळहळ वाटते तसेच डोळ्यांत अश्रू उभे राहतात. आपल्या मागासलेल्या वाङ्मयीन संस्कृतीसाठी स्वत:तला आंतरराष्ट्रीय क्षमता असलेला लेखक मुद्दाम मारणे आणि तिचा विकास व्हावा म्हणून स्वतः साठ मैल पुढे असतानाही मुद्दाम तीस मैल मागे येणे ही सोपी गोष्ट नव्हे. ह्यासाठी व्यक्तिमत्त्वात प्राथमिक व तळमळीची सामाजिक बांधिल्की हवी. नेमाडेंनी ह्याबाबत नेमके कोणते कार्य केले हे कळण्यासाठी युरोपियन कादंबरीचा इतिहास पाहायला हवा.

आदिम वैश्य जाणीव ही मुळातच एक भटकी जमात आहे. आजही सर्वत्र भटकणाऱ्या भटक्या जमाती ह्या कृषिनिष्ठ लोकांना काहीतरी विकून आपले पोट भरतात (जगात ज्या काही दुःखद गोष्टी आहेत त्यातील एक म्हणजे आधुनिक वैश्यजाणिवेच्या भांडवलदारांना आपल्याच ह्या पूर्वज जाणिवांचा विसर पडलेला आहे. खरंतर त्यांनीच आता आपल्या ह्या पूर्वजांना कृतज्ञतेने मदत करायला हवी). ह्या आदिम वैश्य जाणिवेला ब्राह्मण जाणिवेत आणि क्षत्रिय जाणिवेत दुय्यम स्थान होते. शेक्सपिअरचे 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' हे तत्कालिन वैश्य समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यक्त करते. आपल्याकडे मात्र जैन धर्म हा पूर्णपणे वैश्य धर्म असल्याने (तो धर्म स्वीकारून तत्कालिन वैश्यांनी समकालिन ब्राह्मण जाणिवेविरुद्ध बंड केले. आजही सर्व जैन व्यापारी आहेत. त्याचे कारण ते मुळातच वैश्य आहेत. बौद्ध धर्मानेही ब्राह्मण जाणिवेविरुद्ध बंड केल्याने ह्या धर्माकडेही मोठ्या प्रमाणात वैश्य खेचले गेले. त्यामुळे बौद्ध आणि जैन वाङ्मयात वैश्यांचे चित्रण आस्थेने केले गेलेले दिसते. (भारतातील आर्य-अनार्य संघर्ष म्हणजे भटकी वैब्राक्ष जाणीव विरुद्ध आदिम कृषिनिष्ठ ब्राक्षवै जाणीव यांच्यातला संघर्ष होय. इथे श्रमण संस्कृती ब्राह्मण संस्कृतीकडून पराभूत झाली.) युरोपमध्ये ही वैश्य जाणीव वाढीस लागणे क्षत्रिय जाणिवेला ब्राह्मण जाणिवेविरुद्ध लढण्यासाठी आवश्यक होते. त्यातूनच व्यापारी जहाजे जगभर घुमू लागली. वैश्य जाणिवेने भारावलेले धाडशी दर्यावदी नवीन नवीन भूमीचा शोध घेण्यासाठी जगभर घुमू लागले. त्यांची ही एक माहीत नसलेल्या जगात भटकंती करण्याची जीवनशैली प्रथम आविष्कृत झाली ती कादंबरीरूपात. कादंबरी हा मूलतः वैश्य जाणिवेने जन्माला घातलेला व वाढवलेला प्रकार आहे.सर्वान्तिसच्या डॉन क्विझोटमध्ये पहिला वैश्य नायक अवतरला. वैश्य जाणिवेला आयुष्यात नेहमी ईश्वरी निश्चिततेला नाकारून मानवी संदिग्धतेला तोंड द्यावे लागते. अनिश्चितता

हा तिचा स्वधर्म असतो, तर सर्वांशी शक्यतो तडजोड करत जगण्याचा तिचा स्वभाव असतो. (भारतातील जैन धर्मावर वैश्य जाणिवेचा सर्वार्थाने पगडा आहे आणि जगात शास्त्रशुद्धपणे धर्माची मांडणी करणारा जैन धर्म ईश्वर फार पूर्वीच नाकारून बसलाय. बर्ट्रांण्ड रसेलच्या Why I am not Christian ह्या ग्रंथातले ईश्वर नाकारणारे युक्तिवाद जैन त्याच्यापूर्वीच हजारो वर्षे करून बसलेत. बुद्धाने असे युक्तिवाद केलेले नाहीत; मात्र त्यानेही ईश्वर नाकारला; कारण त्याच्या जाणिवेत वैश्य जाणिवही कार्यरत होती) ह्या वैश्य जाणिवेला मानवी बनत नव्या प्रदेशातील स्थानिक लोकांच्या सर्व चालीरीतींचे बारकाईने निरीक्षण करावे लागते. वेगवेगळ्या स्तरांतील लोकांशी संबंध ठेवावे लागतात, त्यांना सांभाळावे लागते. (आज भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात वैश्य जाणिवेचे सर्वांत खंदे समर्थक जातीने ब्राह्मण असणारे लोक आहेत. त्यांनी वैश्यांपेक्षा अधिक गतीने वैश्य जाणीव आत्मसात केलेली दिसते. परिणामी सर्व धंदे व उद्योग ब्राह्मण जातीच्या हातात सरकताना दिसतात). डॉन क्विझोटमध्ये वैश्य जाणिवेची संदिग्ध विश्वविषयी जिज्ञासा बाळगत ज्ञान गोळा करत जगण्याची वृत्ती दिसते. 'रॉबिन्सन क्रूसो' मध्ये एकाकी असलेल्या वैश्य जाणिवेने जगाशी जुळवून घेण्यासाठी केलेला संघर्ष आहे. ह्यात रॉबिन्सन क्रूसो आणि वस्तू यांचा जो संबंध आहे तो पार्थिव आहे. कारण मुळात वैश्य जाणिवेला ब्राह्मण जाणिवेसारखं स्वर्गस्थ शक्तीवर पूर्ण अवलंबून राहून चालत नाही, तर जे जग जसे आहे तसेच स्वीकारावे लागते (त्यामुळे विज्ञानाचा पुरस्कार आणि प्रचार वैश्य जाणिवेला अटळ ठरतो) ह्यानंतरचा युरोपचा महत्त्वाचा कादंबरीकार होता बाल्झाक. याने वैश्य जाणिवेने जी आधुनिक भांडवलशाही उभी केली तिच्या सामाजिक संस्थांपासून ते कायदा सुव्यवस्थेपर्यंतचे सर्व तपशील बारकाईने चित्रित केले. वैश्य जाणिवेने जगात ज्या काही गोष्टी केल्या त्यात एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यंत्राचा शोध लावून माणसाला फावला वेळ निर्माण केला. व्यक्तिवाद हे तर वैश्य जाणिवेचे मुख्य वैशिष्ट्य. मादाम बोव्हरीला मिळालेला फावला वेळ वैश्य जाणिवेचा व्यक्तिवाद आणि तिने निर्माण केलेला भोवतालच्या वस्तूंचा ढीग यातूनच पुढे फ्लॉबर्टने 'दैनंदिन जीवनातला तोचतोचपणा, कंटाळवाणेपणा आणि वेळेची पोकळी भरून काढण्यासाठी त्या पोकळीत भोवतालच्या वस्तूंची स्वप्नात केलेली पुनर्रचना असा एक विचित्र खेळ मांडून वैश्य जाणिवेची आधुनिक शोकात्मिका निर्माण केली. (वैश्य जाणिवेतील गुजराती केतन मेहतांनाच मादाम बोव्हरीवर "माया मेमसाब" काढावासा वाटला ह्यात आश्चर्य काहीच नव्हते. मात्र भारतातील वैश्य जाणीव ही मूलतः अध्यात्मप्रवण असल्याने त्यांना फ्रेंच मादामला 'माया' जोडावीशी वाटली. त्यांच्या प्रत्येक फ्रेममधून, त्या फ्रेमच्या ग्राफिक्समधून व तपशीलातून मादामबरोबर माया व्यक्त झालेली दिसते.

असो) यानंतर मात्र वैश्य जाणिवेने निर्माण केलेली व्यवस्था आक्रमक टोटॅलिटरीयन क्षत्रिय जाणिवेने ताब्यात घेतली. (ही दृष्टी मार्क्सच्या व हेगेलच्या जाणिवेनेच दिली) आणि वैश्य जाणिवेचा संस्थात्मक पसारा आणि ढिगारा नुसताच वाढत गेला तर त्या भाराखाली व्यक्तीचे काय होते ह्याचा आविष्कार काफ्काने केला. वैश्य जाणिवेने निर्माण केलेली मोठी ऑफिसेस बॉस ते प्यूनपर्यंतचे स्तर, त्यातून संपूर्ण आयुष्यालाच आलेली व्यस्तता व असंगतता ह्या साऱ्यांचा आविष्कार काफ्काने व पुढे काम्युने केला.

नेमाडे जेव्हा कादंबरी लिहायला बसले तेव्हा भारतात क्षवैद असे जाणिवत्रय सर्वच पातळ्यांवर काम करत होते. ह्यातील क्षत्रिय जाणिवेचे देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे मोठे काम पूर्ण झाले होते आणि वैश्य जाणिवेला राष्ट्राच्या उभारणीसाठी कंबर कसावी लागली होती. म्हणजे भारतीय समाजाची संवेदनशीलता ही बाल्झाकच्या विश्वाला समांतर होती; पण संपूर्ण जग मात्र काफ्काच्या संवेदनशीलतेच्या छत्राखाली वावरत होते. नेमाडे यांनी बाल्झाक, टॉलस्टॉय, डोस्टोव्हस्कीची संवेदनशीलता आणि काफ्काची संवेदनशीलता संकरित केली आणि ह्यातूनच कोसलासारखी जगातली एक थोर कादंबरी निर्माण केली. बाल्झाक गद्याचा पूर्वावतार त्यांना महानुभव गद्यात फार पूर्वीच सापडला होता. आधुनिक युरोपियन कादंबऱ्यांत त्यांना काफ्का सापडला. ह्यामुळेच कोसलातला अनुभव हा एकाचवेळी व्यक्तिनिष्ठ आणि समाजनिष्ठ असा बनला; मात्र मूलतः क्षत्रिय संस्कारात वाढ झाल्याने 'पिता' हा राजाच्या भूमिकेत वावरत होता आणि 'मनी' ही प्रजेच्या रूपात वावरत होती. पांडुरंग सांगवीकर हा वंशाचा दिवा वगैरे असणारा राजपुत्र होता. हा राजपुत्र वैश्य जाणिवेच्या संस्कारामुळे क्षत्रिय जाणिवेच्या व्यवस्थेविरुद्ध, कुटुंबाविरुद्ध लढताना दिसतो. हा राजपुत्र ब्राह्मण जाणीव कशी काय सहन करणार ? त्यामुळे कादंबरीत पुण्याची वारंवार टर उडवलेली दिसते. वैश्य जाणिवेने फावला वेळ निर्माण केला आणि जगण्यासाठी आवश्यक पैसा आयता पुरवला की असली बंडे सुचतात. ही बंडे अनेकदा मादाम बोवरीसारखी स्वप्नाळू किंवा पुस्तकी असतात. नेमाडेंचा जेव्हा आयत्या पैशाचा काळ संपला तेव्हा साहजिकच त्यांना वस्तुनिष्ठ व्हावे लागले आणि केवळ पुस्तकातच आपण अशी उडी मारलीय, प्रत्यक्षात भारतीय समाज बाल्झाकसमांतर आहे हे त्यांच्या लक्षात आले आणि मग साहजिकच समाजाचे वस्तुनिष्ठ चित्रण करणारी बाल्झाकशैली त्यांना भारतीय संवेदनशीलता व्यक्त करण्यासाठी योग्य वाटू लागली. मराठी कादंबरीकारांना युरोपियन लोकांच्या संपन्न वैश्य समाजातून येणाऱ्या समस्या भारतात जन्मण्याआधीच चित्रित करण्याची घाई झालेली असताना (ह्यात खानोलकरांसारख्या अडाणी माणसांनी ह्या वैश्य जाणिवेचा संकर आदिम ब्राह्मण जाणिवेशी

घालून मराठी कादंबरीत चांगलाच गोंधळ घालायला सुरुवात केली. ब्राह्मण जातीच्या छत्रछायेखाली वाढलेल्या पण वैचारिक पातळीवर वैश्य बनलेल्या ब्राह्मणाला अगदी आतला आवाजच जणू सापडला. मग काय ? सत्यकथेतून ह्या नव्या अडाणी संप्रदायाचे पीकच आले) नेमाडेंनी मात्र स्वतःची प्रतिभा प्रचंड ताकदीची असूनही स्वतःची कादंबरी वास्तवसमांतर केली आणि इतरांनाही भारतातील प्रखर वास्तवतेचे भान यावे म्हणून देशीवादाचा जोमदार पुरस्कार करायला सुरुवात केली. नेमाडे यांच्या देशीवादामागचे सर्वात मोठे कारण समाजाचा व नेमाडेंचा हा जाणीव विकास आहे. (नेमाडेंच्या देशीवादाची चर्चा करतानाही समीक्षकांना किती आंतरराष्ट्रीय फेऱ्या माराव्या लागतात हे एव्हाना वाचकांच्या लक्षात आले असेलच. ह्यावरून नेमाडेंचा महाराष्ट्री असावे हा आग्रह किती चुकीचा आहे, हेही लक्षात येईल.)

राजकीय कारणे

१) १९४७ नंतर भारत स्वतंत्र झाला आणि नेहरूयुग सुरू झाले. नेहरू हे एकाचवेळी युरोपच्या व्यक्तिवादी वैश्य जाणिवेने आणि रशियाच्या समूहवादी वैश्य जाणिवेने (जी अत्यंत विकृत स्वरूपात अस्तित्वात होती हे नंतर जगाच्या लक्षात आले) भारावले गेले होते. क्षत्रिय जाणिवेचा पूर्ण विकास करण्याआधीच नेहरूंनी घेतलेली उडी भारताला चांगलीच महागात पडली. (आजसुद्धा भारतातील मुसलमानांचा प्रश्न हा मूलतः ब्राह्मण जाणिवेत अडकलेल्या आणि क्षत्रिय वैश्य जाणिवेत यायला पूर्ण नकार देणाऱ्या संस्कृतीचा प्रश्न आहे हे भल्या भल्या विचारवंतांच्या लक्षात आलेले नाही) नेहरूंच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणातला फोलपणा हळुहळू कळू लागला. नेहरूंचा हा आंतरराष्ट्रीय सोस इतका वाढला होता की, माओ त्से तुंगनाही ''भारत हा युरोप, अमेरिकेचा भाग नसून आशियाचा भाग आहे हे नेहरू विसरलेले दिसतात'' असे उद्‌गार काढावे लागले. (माओ त्से तुंग प्रत्यक्षात नेहरूंइतकेच स्वप्नाळू होते. नेहरूंना क्षत्रिय जाणिवेचा विसर पडला होता तर माओंना विकासाच्या वेगाचा. त्यांना आपला देश क्षत्रिय जाणिवेतून एकदम वैश्य जाणिवेत आणून ठेवायचा होता. परिणामी स्वप्नाळू आणि निर्दय हुकुमशाही त्यांनी निर्माण केली. हे सांगण्याचे कारण भारतातल्या व जगातल्या सर्वच कम्युनिस्टांना क्षत्रिय जाणीव टाळून सरळ वैश्य जाणिवेत घुसायचे होते. त्यांच्या ह्या घाईने जगाचा सत्यानाश केला. ह्याउलट बाबासाहेबांजवळ ह्या बाबतीत एक प्रखर वास्तववादी भान होते. दुर्दैवाने साहित्यातल्या भाबड्या रोमॅण्टिक क्रांतिकारकांना ह्या भानाचा विसर पडला आणि ते शब्दांचे फवारे उडवण्यात रमले.) नंतर चीनशी झालेल्या युद्धानंतर तर नेहरूंच्या ह्या रोमॅण्टीसिझमची फोलपटे उरली. आंतरराष्ट्रीय

वादावरला विश्वास उडाला आणि त्यांना देशीवादाचा विचार करणे भाग पाडले.

२) ह्याच काळात नेहरूंना समांतर असे राम मनोहर लोहियांचे नेतृत्व निर्माण झाले. त्यांचा समाजवाद हा माओप्रमाणे देशी भान ठेवणारा होता. त्यांनी देशी मूल्यांचा पुरस्कार केला. उदाहरणार्थ, काळा रंग हा गोऱ्या रंगाइतकाच सुंदर असतो वगैरे. त्याचाही प्रभाव सर्वच देशीवाद्यांवर पडला.

३) नवा क्षत्रिय मराठा वर्ग सत्ताधारी बनला. पेशव्यांचे राज्य जाऊन भोसल्यांचे राज्य आले. चव्हाण हे नवे शिवाजी झाले. नवीन मावळ्यांनी आपल्या पोटात हळुहळू वैश्य व दलित जाणीव सामावून घ्यायला सुरुवात केली. त्याने ग्रामीण साहित्याची खरी चळवळ उभी करायला मदत केली. मात्र क्षत्रिय जाणिवेतल्या ऐदी सरदारीचा प्रभाव बहुसंख्य मावळ्यांवर राहिल्याने त्यांनी जहागिरदाराप्रमाणे वैश्य जाणिवेतून आलेली सहकार चळवळ राबवली आणि तिचा सत्यानाश केला. शिवाजी सावंत, रणजीत देसाई यांसारख्यांनी ह्याच मावळ्यांचे प्रतिनिधित्व साहित्यात केले.

४) १९६० नंतर संपूर्ण जगात एक बिटानिक पिढी जन्माला आली आणि तिने प्रस्थापित व्यवस्थेला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली. ह्याचवेळी सार्त्रच्या कृतिवादी अस्तित्ववादाचा प्रभाव जगभर पडला. भारतातील तरुण मुले ह्या चळवळीच्या प्रभावाखाली आपोआपच आली व त्यांनी सर्वच क्षेत्रांत नवीन परिवर्तनाच्या घोषणा केल्या. नवमार्क्सवादी लोकांनी ह्या चळवळीला आवश्यक ते तत्त्वज्ञान पुरवले. सार्त्रचा मार्क्सवादी अस्तित्ववाद संपूर्ण जगातील तरुण पिढीवर एक क्षीण प्रभाव टाकून गेला.

५) महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. त्यासाठी जो लढा द्यावा लागला त्यातून महाराष्ट्रवादी भूमिका तयार होऊ लागली. तिने देशीवादाला चालना दिली. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर तर स्पष्टपणे महाराष्ट्रीय म्हणजे काय असा प्रश्न विचारला जाऊ लागला.

६) महाराष्ट्र राज्याने पंचायत राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. त्यानेही राज्यशासनात प्रथमच भारतीयत्व दर्शवणारी संस्था अस्तित्वात आणली. त्यामुळे देशीवादाला चालना मिळाली.

आर्थिक कारणे

१) समाजवाद ही वैश्य जाणिवेची आदर्श व्यवस्था मानून ती जगभर स्वीकारली जाऊ लागली. ह्यातून बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय हा मूलमंत्र जपला जाऊ लागला. साहित्यातही हाच

मूलमंत्र देशीवादाच्या रूपाने कार्यरत झाला.

२) जगभरच्या मार्क्सवाद्यांनी माओवाद, कॅस्ट्रोवाद असे समाजवादाचे देशी आराखडे निर्माण केल्याने मार्क्सचा आंतरराष्ट्रीय आकृतिबंध हा फक्त आदर्शातच असतो हे सिद्ध झाले आणि समाजवाद हाही देशी तत्त्वज्ञान म्हणूनच काम करतो हे सिद्ध झाले.

३) आर्थिकदृष्ट्या बहुजनसमाज बधारला. त्यातून वाचकवर्ग वाढला (मात्र नेमाडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे तो अपेक्षेइतका वाढला नाही.) पण दुर्दैवाने ह्या बहुजन समाजाने आख्यानक (मी ययाती, स्वामी वगैरेंना आख्यानक कादंबऱ्या म्हणतो. कारण पंडित कवींच्या आख्यानांसारखी ह्या कादंबऱ्यांची रचना आहे) कादंबऱ्यांना कवटाळायला सुरुवात केली, तेव्हा ह्या आख्यानक अभिरुचीला शह देण्यासाठी देशी कादंबऱ्यांची निर्मिती गरजेची बनली.

४) ग्रामीण अर्थव्यवस्था नव्याने कायापालट करू लागली. त्यातून खास गावाचे प्रश्न निर्माण झाले. त्याचे चित्रण देशीवादी दृष्टिकोनातून शक्य आहे असे कादंबरीकारांना वाटू लागले व त्यांनी तसे चित्रण केले.

सामाजिक कारणे

वरील सर्व कारणांत सामाजिक चर्चा झाली आहे. इथे फक्त काही उरलेल्या गोष्टींचा निर्देश करतो.

१) इब्बेटसन, नेसफिल्ड, सेनार्ट, ओल्डेनबर्ग, डाल्मन, हर्बर्टरिस्ले, जॅकसन, केतकर, रामप्रसाद चंदा, स्लेटर, बंट यांनी जातिव्यवस्थेची आपापल्या पद्धतीने मीमांसा पूर्वीच केली होती. ह्यानंतर घुर्ये, होकार्ट, गिल्बर्ट, हटन, इरावती कर्वे आदी लोकांनी जातिव्यवस्थेची पुन्हा नव्याने मीमांसा केली. ह्या सर्व मीमांसेने दोन गोष्टी स्पष्ट केल्या.

अ) जातिव्यवस्था हे केवळ भारतीय आणि केवळ भारतीय समाजाचेच व्यवच्छेदक लक्षण आहे. ती संपूर्णतः एक देशी वस्तुस्थिती आहे.

ब) भारतीय राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण ह्या सर्वांच्या केंद्रबिंदूस्थानी जात ही अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

ह्या वस्तुस्थितीच्या आकलनाने एक गोष्ट स्पष्ट झाली ती म्हणजे साहित्यात समाजाचे चित्रण व्हायचे असेल तर जातीय व्यवस्था, तिचे स्तर, त्यातील सर्वांचेच गुंतलेले हितसंबंध व शोषण ह्या साऱ्यांचे चित्रण करावेच लागेल. ह्या चित्रणासाठी देशीयतेचे भान ठेवावेच लागेल हे

समाजशास्त्र वाचणाऱ्यांना स्पष्ट झाले. (एरव्ही कलावाद मांडणाऱ्या पुंडलिकांनीही त्यांच्या साहित्यात हे भान राखलेले दिसते).

२) महाविद्यालय नावाची संस्था प्रथमच मोठ्या प्रमाणावर विस्तार पावू लागली. ह्या महाविद्यालयांत प्रथमच बहुजनसमाजातील मुले व मुली मोठ्या संख्येने जमू लागली. पौगंड व तरुण वयातील व्यक्तींचे एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर एकत्रीकरण हा भारतीय जातिव्यवस्थेला (जिथे स्पर्शबंदी, रोटीबंदी, बेटीबंदी, सिंधुबंदी वगैरे सतराशे साठ बंद्या होत्या) फार मोठा छेद होता. ह्या महाविद्यालयांतून होणाऱ्या निवडणुका, सांस्कृतिक कार्यक्रम व प्रेमप्रकरणांतून एकाच वेळी जातीयता स्पष्ट होऊ लागली आणि तिचा ऱ्हासही चालू झाला. वरील महाविद्यालयीन घडामोडीत जातीयता एक महत्त्वाचा हिस्सा म्हणून कार्यरत राहू लागली. ह्या महाविद्यालयांतून आलेल्या वर्गाला जातीयता आणि देशीयता कुणी नव्याने समजावून सांगण्याची गरज नव्हती. साहजिकच देशीयतेसाठी वातावरण मोकळे झाले.

३) सर्व जाती सुशिक्षित होऊ लागल्या. ह्यातून परस्पर संपर्क वाढला. त्यातून "तुमच्या जातीत लग्न कसे करतात ? आमच्याकडे वरणात गूळ टाकतात, तुमच्याकडे टाकतात का ? आम्ही मटणात कोल्हापुरी मसाला वापरतो. तुम्ही ?" वगैरे प्रश्न विचारले जाऊ लागले. आतापर्यंत त्या त्या जातीपुरतेच असणारे हे सांस्कृतिक तपशील सर्वांनाच खुले होऊ लागले. त्यातून साम्य आणि भेद ठळकपणे समोर येऊ लागले. ह्या प्रक्रियेचे चित्रण करताना देशीवादाशिवाय पर्याय नव्हता.

४) हिंदी व मराठी चित्रपटवाल्यांनी (कुमार गंधर्वसारख्या शास्त्रीय गायकानेही) लोकसंस्कृतीतील नाटक, संगीत व नृत्य यांचा रसरशीत आविष्कार केल्याने लोकसंस्कृतीकडे बघण्याचा ह्या पिढीचा दृष्टिकोन साफ बदलला. बालगंधर्वांनी गायिलेल्या कंटाळवाण्या खोट्या लडिवाळ गाण्यापेक्षा लता, किशोर, आशा, रफींनी गायलेले एस. डी. बर्मन वगैरेंचे लोकसंगीत अधिक थोर आहे हे ह्या लोकांना कळले. त्यामुळे आपल्या देशी कलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन साफ बदलला. देशी तंत्राची उसनवारी करणे हे अभिमानास्पद बनले (नंतर तर ती फॅशनच बनली.)

५) क्लोद लेवी स्त्रोसने म्हटल्याप्रमाणे देशी संस्कृतीचे सर्व जगभरच विघटन व्हायला सुरुवात झाली होती. भारत त्याला अपवाद नव्हता. एखादी गोष्ट मरणपंथाला जाऊ लागली की तिच्याविषयी अधिक आस्था निर्माण होणे हे मानवी स्वभावाला धरून होते. (नेमाडेंनी केलेले

आदिवासींचे चित्रण) त्यामुळे ह्या विघटनाला प्रतिक्रिया म्हणूनही देशीवादाचा पुरस्कार चालू झाला.

नेमाडेंनी ही सर्व देशी कारणे लक्षात घेऊन देशीवादाची मांडणी केली असती तर आपले आकलन अधिक स्वच्छ झाले असते; पण ज्ञानदा ठाकूर यांनी म्हटल्याप्रमाणे नेमाडेंनी पाश्चात्त्य मानवशास्त्रातून उसनवारी करून आपली मांडणी केली. उदा. त्यांनी मांडलेला कादंबरीचा पट व वर्गीकरण. ज्ञानदा ठाकूर यांच्या मते हा क्लोद लेवी स्रोसकडून उसना घेतला आहे. हाच पट आपण देशी परंपरेत असा मांडू शकतो.

हे विश्व म्हणजे 'आहे' किंवा जे 'आहे' ते विश्व. हे 'आहे,' मानवासंदर्भात त्रिस्तरीय सरंचनेत अस्तित्वात असते.

१) ज्ञाता २) ज्ञेय ३) ज्ञान

ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ह्या क्रिया असतात.

हे विश्व निर्भाव असते तसेच सभाव असते. असण्यालाच निर्भाव आणि सभाव ह्या दोन्ही मिती असतात. विश्वाचा मूळ स्वभाव हा आनंदरूप आहे. पण त्याचे असणे विविध सांत रूपांत असल्याने ही सांत रूपे पुन्हा मूळ अनंतरूपाकडे आणि आनंदाकडे जाण्यासाठी धडपडतात.

विज्ञान म्हणजे ह्या विश्वाची लावलेली निर्भाव व्यवस्था होय.

कला म्हणजे ह्या विश्वाची लावलेली सभाव व्यवस्था होय.

मानवाला जगताना ह्या दोन्ही व्यवस्थांची गरज असते. विज्ञानात ज्ञाता शून्य व्हावा लागतो. तरच वैज्ञानिक ज्ञान शक्य होते. दोन्ही ठिकाणी ज्ञेय समग्र रूपात कवटाळण्याची व रूपांतरित करण्याची आकांक्षा असते.

वाङ्मय म्हणजे ज्ञात्याने भाषिक चिन्हांच्याद्वारे ह्या विश्वाची लावलेली सभाव व्यवस्था होय. कादंबरीमध्ये ह्या ज्ञानाची व्याप्ती अत्यंत विस्तृत असते. तसेच ज्ञेयही ज्ञात्याकडून मोठ्या प्रमाणावर व्याप्त होते. इथे भाषिक चिन्हांचा पसारा मोठा असतो. ज्ञेयाची अनेक मानवरूपे व वस्तुरूपे इथे तपशीलवार अस्तित्वात असावी लागतात. कवितेत व कथेत मर्यादित भाषिक चिन्हांच्या साहाय्याने ज्ञेय व्याप्त करावे लागते. ज्ञाता ज्ञेयाकडे चार दृष्टींनी पाहतो व भाषिक चिन्हांनी त्याची पुनर्रचना करतो.

(१) आत्मवादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन, (२) वास्तववादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन,

(३) आत्मवादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोन, (४) वास्तववादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोन

१) आत्मवादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनात ज्ञाता स्वतःला ज्ञेयाचे जसे व जे ज्ञान होते तेच वास्तव मानतो. इथे जसे दिसते तसे ज्ञेय पुनर्रचित करण्याकडे कल असतो.

२) वास्तववादी वस्तुनिष्ट दृष्टिकोनात ज्ञाता स्वत: लोप पावून ज्ञेय जसे आहे तसे पुनर्रचित करण्याकडे कल असतो.

३) आत्मवादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोनात ज्ञेयाचा स्वतःला हवा तसा कायापालट घडवला जातो. हा कायापालट प्रत्यक्ष विश्वात शक्य आहे की नाही ह्याचा अजिबात विचार केला जात नाही.

४) वास्तववादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोनात विश्वात शक्य असलेला कायापालटच केला जातो.

हे चारही दृष्टिकोन कलेत सभावात्मक असतात.

ज्ञाता हा चार प्रकारचा असतो.

१) पुरुषी जाणीव असलेला पुरुष. उदा. नेमाडे, चित्रे, डोस्टोव्हस्की, टॉलस्टॉय.

२) स्त्रैण जाणीव असेला पुरुष. उदा. पु. शि. रेगे, ग्रेस, डी. एच. लॉरेन्स.

३) स्त्रैण जाणीव असलेली स्त्री. उदा. अनुराधा पाटील, एमिली डिकन्सन, गौरी देशपांडे.

४) पुरुषी जाणीव असलेली स्त्री. उदा. आयन रँड

वरील पार्श्वभूमीवर मराठी कवितांचा किंवा कादंबऱ्याचा पट पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

१) महानुभवी : ज्ञेय हे वास्तववादी वस्तुनिष्ठ पद्धतीने भाषेत रूपांतरित करणे. इथे तपशील मोजके असतात. उदा. सत्तांतर, श्यामची आई.

२) ज्ञानेश्वरी : परभाषेतील ज्ञेयानुभव स्वतःच्या अस्तित्वानुभवाच्या कुशीत घडवून रूपांतरित करणे. आत्मवादी वास्तुनिष्ठ दृष्टिकोन असतो. उदा. कवितातले डहाके, सात सकं त्रेचाळीस.

३) अनुभवामृती : परभाषेतील ज्ञेयानुभव हा आरंभबिंदू मानून तो ज्ञेयानुभव स्वतःच्या ज्ञेयानुभवात विरघळून स्वतःचा ज्ञेयानुभव भाषेत रूपांतरित करणे. उदा. ॲबसर्ड साहित्यातून आलेले विलास सारंग, सदानंद रेगे व अधोलोकमधले वसंत डहाके, आत्मवादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन असतो.

४) वारकरी : पारंपरिक चालत आलेला ज्ञेयानुभव पचवून त्याचे भान राखत भोवतालच्या ज्ञेयातून आलेला ज्ञेयानुभव भाषेत रूपांतरित करणे. उदा. कोसला, चित्रे यांच्या कविता. इथे आत्मवादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन असतो.

५) एकनाथी : ज्ञेयाविषयीच्या झालेल्या धारणा धारण करून घेतलेला ज्ञेयानुभव नवीन नवीन तंत्रे शोधून भाषेत रूपांतरीत करणे. इथे आत्मवादी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन असतो. उदा. करंदीकर.

६) बखर : ज्ञेय हे वास्तववादी वस्तुनिष्ठ पद्धतीने बारीक-सारीक तपशीलासह भाषेत रूपांतरित केले जाते. उदा. बिढार, जरीला.

७) रामदासी : अस्तित्वात असलेले ज्ञेय प्रत्यक्षातही बदलावे ह्या दृष्टिकोनातून भोवतालच्या ज्ञेयातून आलेला ज्ञेयानुभव भाषेत रूपांतरित करणे. उदा. दलित कविता, सामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करील तयाचे. हा दृष्टिकोन स्वीकारून दलितांनी खुद्द रामदासांविरुद्धच व त्यांच्या तत्त्वज्ञानाविरुद्ध ही रामदासी शैली वापरली. वास्तववादी वस्तुनिष्ठ पद्धत सर्वसाधारणतः असते.

८) पंडिती : परभाषेतील ज्ञेयानुभवासारखा ज्ञेयानुभव तंत्र व शैलीची उसनवारी करून भाषेत रूपांतरित करणे. उदा. मर्ढेकरांची पाणी, केशवसुत. आत्मवादी वस्तुनिष्ठ शैली.

९) पंतीय : तंत्रच सर्वश्रेष्ठ मानून येणारा ज्ञेयानुभव जास्तीत जास्त निर्दोष तंत्राच्या साहाय्याने भाषेत रूपांतरित करणे. उदा. ग्रेसच्या कविता किंवा पु. शि. रेगेंच्या कादंबऱ्या. इथे आत्मवादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोन असतो.

१०) आख्यानक : आत्मवादी आत्मनिष्ठ दृष्टिकोनातून ज्ञेयानुभवाचा हवा तसा कायापालट घडवून त्याचे भाषेत केलेले रूपांतर. उदा. चि. त्र्यं. खानोलकरांच्या कादंबऱ्या.

११) शाहिरी : लोकांचे मनोरंजन व प्रबोधन व्हावे म्हणून ज्ञेयानुभव लोकांना आवडेल अशा रंजक पद्धतीने रूपांतरित करणे उदा. आजच्या लोकप्रिय कादंबऱ्या.

ही मांडणी इतर कलांना लावून दाखवणे अशक्य नाही. फक्त इथे ती साहित्याच्या संदर्भात वापरली आहे. भाषेऐवजी त्या त्या कलांचे माध्यम इतर कलांत कार्यरत असते इतकेच. मात्र प्रत्येक कलेनुरूप यात थोडे नावाचे बदल करावे लागतील.

हे सर्व मांडण्याचे कारण एवढेच की नेमाडेंच्या देशीवादातील विदेशी बाजू काढून छाटून त्या ठिकाणी देशी अवताराची प्रतिष्ठापना करणे अवघड नाही हे कळावे. हे करताना मी युरोपच्या द्विध्रुवात्मकतेला जाणीवपूर्वक छेद देऊन चतुर्ध्रुवात्मक मांडणी सर्वच बाबतीत केली आहे हे सहज लक्षात येईल.

